

մէ մեծ մաս մը հայերադիտակի յարմար-
ցուած են, ինչպէս որ Աշխարհահանգիսիս
մէջ գրուած 50 հատի չափ կը տեսնուին:

Մտածելով արդ որ այս տախտակաց,
աշխարհացոցից, լուսանկարաց և աշ-
խարհագրական գիտութեան վերաբերեալ
գրոց որ և իցէ Հաւաքմունքն, արդարեւ կը
պարունակէ հայկական գործոց մեծագոյն
մասը՝ այլ ոչ բովանդակը, այս տեսակին
մէջ, վերջի մէկուկէս դարու միջոցին մէջ,
որ յաջորդեց նմանօրինակ վշտալի ուրիշ
նախընթաց մէկուկէս դարու մը, մեր հայ-
րենական երկրին վրայ տաճկական և
պարսկական բանակաց խիստ շատ անգամ
իրարու հետ բախմամբը, և վերջերս՝ այս
դարուս մէջ Ռուսական զեղից խաղաց-
մունքը (որ չորս կամ հինգ արագ պատե-
րազմներով առին յառաջնոցն ոչ սակաւ
մասն)։ — մտածելով նաև գրեթէ անընդ-
հատ եղած աւերմունքները յանսանձ և
գերբիւղ ցեղերէ, յոյս ունիմ՝ որ կորեկ-
ցութեան արժանի ըլլայ Հայ ազգն, թէ

որ յաջորդած չէ այնչափ անդուլ տառա-
պանաց մէջ աւելի ևս մշակելու աշխար-
հագրական ուսմունքը, մանաւանդ իւր
հայրենեացը. որ երբեմն ունէր հաւանօրէն
արդի բաղմամարդ խտալիայէն աւելի գիւ-
ղորայս, յորոց հիմա հազիւ թէ մեզի կը
հասնին 3000 յատուկ ազգային անուններ,
ի բաց թողլով օտարաձայն անունները.
բայց խժոճութիւնն և բարբարոսութիւնն
որ վեց դարէն աւելի եղաւ և դեռ ևս կայ,
օրէ օր կործանելով իւր պատուական յի-
շատակարաններէն մէկը, և անհետացը-
նելով ամ յամէ այն նուիրական և սիրելի
հայրենական անուններէն մէկը, կը վախ-
ցնէ զմեզ, (թէ որ իրականապէս չփոխուի
այս կերպով երկրի մը վարչութիւնս, որ
ինչ որ ալ ըլլայ՝ չուրանայ պիտի երբեք իւր
նախնական ազնուականութիւնը, և ոչ պի-
տի մոռնայ իրեն արդիւնը՝ ինչ ալ որ ե-
ղած ըլլայ), շատ չիրթար որ փոխանակ
հայկական աշխարհագրութեան, Աւերա-
գրութիւն մը պէտք ըլլայ:

Հ. ՂԵՌՈՒՄ Մ. ԱՒԵՐ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՎՍԵՍԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՑ

ԲԱՂԴԱՏԵԱԼ ԸՆԴ ՊՏՂՈՄԵԱՑ

ՀԱՅ ԲՆԱԳԻՐՆ ԹԱՐԳՄԱՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԻԻԵՐԷՆ

Մովսեսի Խորենացոյ Աշխարհա-
գրութիւնն շատ անգամ քննութեան
ենթարկուեցաւ, որ և երբեմն իբրեւ ան-
վաւեր մերժուեցաւ: Յայնապէս ա-
ռաջին մերժողն եղաւ գիտնականն Սէն-
Մարդէն, որ համարձակեցու ստղտա-
նել զայն իբրեւ սուտանուն, կոչելով
Սաւա-Խորենացի¹, և ծանուցանելով
որ այս գործս ե՞ր դարէն շատ ետքը գը-
րուած պիտի ըլլայ: Ես չեմ ուզեր հօս-
ել իրեն այս քննադատին աւարկու-
թիւնները. բաւական է միայն ցուցնել

որ այս Աշխարհագրութիւնն է երկա-
սիրութիւն Մովսեսի Խորենացոյ, և
հետևաբար՝ ե՞ր դարու գրուածք: Թէ
արդեօք յօտար ձեռաց շատ յաւե-
լուած եղեր է մէջը, անոր չեմ հակառա-
կիր. նոյն և կը համարիմ որ անոնք ե-
ղած ըլլան ֆրիստոսի թուականին 600
և 700 ամաց մէջ: Գործն՝ որ այսօր կը
հրատարակենք, հայերէն ձեռագիր մը
թարգմանութիւնն է, շատ տարբեր
անոնցմէ, որ պատճառ եղան քննադա-
տութեանց, զորոց խօսեցանք:

Մարեցաւ զայն ի՞ր դարուն գրուած, հաւանա-
կանաբար Անանիա Նիրակացիէն, որ հմուտ էր
աստղագաղութեան և քնական պատմութեան:

Տես Մովսեսի Խորենացոյ Աշխարհագրու-
թեան վրայ, ի Journal des Savants, 1789, էջ
217. Պարոն տը Սէնդ-Պրուա:

¹ Սէն-Մարդէն յաջորդէր ունեցաւ, այլ
ոչ յանդուգն ի քննադատութեան իբրեւ զնա:
Հայ գիտնականն Պատկանեան, այս վերջի տա-
րիներուս մէջ հրատարակեց Մովսեսի երկասի-
րութիւնն, թարգմանեալ ռուսերէն և լի ծանօ-
թութեամբ. գծարդաբար իր նախորդաց կար-
ծեացն հետեցեցաւ, քիչ բան փոփոխելով: Հա-

Մենք հիմայ այս բնագրին կը հետեւինք, որուն օգնութեամբ կրնանք հաստատել որ Մովսէսի խորհրդացոյ Աշխարհագրութիւնն՝ Պտղոմէոսինին համաօտումը մ'է։ Մտադիր քննութիւնը լուսաւորագոյնս կը ցուցնէ, որ մեր հայ աշխարհագիրն քայլ առ քայլ Պտղոմէոսի հետեւած է։ կը տեսնուի այն՝ իւրաքանչիւր աշխարհաց նշկարագրութեան, իրենց սահմանին, գաւառաց բաժանման, և այս մէն մի աշխարհաց իրեն տուած անուանց մէջ։ Այս պատճառաւ է որ մենք ուղեցիկք բաժնել նաև գլոխներն ըստ Պտղոմէոսի, նմանութիւնը ցուցնելու համար։ Հետեւաբար բաժնեցիկք մենք գրուածքը յէ գիրս, ըստ բաժանման Պտղոմէոսի, բաց 'ի քանի մը փոփոխութեանց, ինչպէս կը տեսնուի բաղդատելով յունական բնագրին հետ։ Այս պիտի նշանակուի իւրաքանչիւր աշխարհաց գլխոց մէջ։

Հեղինակն կամ հայ ժողովոյն, որ անտարակոյս Հայաստանի ճշեղագոյն դարուն մատենագիրներէն մէկն է, է նաև միանգամայն յունական լեզուին հմուտ մէկն, որով այս շատ դժուարին 'ի համառօտել գրուածքին մէջ ցրցուց մեծ ճարտարութիւն, և աւելի դժուարագոյն՝ երբ կը ճշնի ճշդել գաւառաց, աշխարհաց և գիւղից անուանքը։ Թէպէտ և Պտղոմէոսի կը հետեւի, բայց և երբեմն կը համարձակի ուղղագրելոյն, ըսելով որ ինքն չէ ըստ կարծեաց այս հեղինակին, կամ թէ ինքն չի գիտել թէ այս կամ այն անունն յոյն աշխարհագրութեան գրքին մէջ գրուած ըլլայ։ Չեմ գիտեր եթէ այս Պտղոմէոսի գրոց վրայ եղած ուղղագրութիւնքը իրեն յատուկ հմտութիւնքն են, թէ ուրիշ հին հեղինակի մը։ Այլ 'ի բոլորին աւելի Պտղոմէոսի կը վստահի քան այլոց։ Վասն զի Պտղոմէոսի Աշխարհագրութիւնը յետ բազում աշխատութեանց և ճանապարհորդութեանց շինուած էր, ինչպէս նոյն ինքն կը ցուցնէ։

Այս գործոյն մէջ ուրիշ յիշած հե-

ղինակքն են Հիպպարքոս, Մարին Տիւրացի, Կոստանդին Անտիոքացի, Պապ Ալեքսանդրացի, Դիոնեսիոս և Ապոլոն։ Առաջին երկուքն Մովսէս խորհրդին նշանակուած են անմիջապէս յետ գրոց Պտղոմէոսի, հանդերձ իրենց բնագրովն։ Հիպպարքոս ցրցուց լուսնի խաւարումն Արեւիլի գիւղին մէջ։ Մարին Տիւրացի յիշուած է 'ի պատճառս ժամագիտին։ Իսկ Կոստանդին Անտիոքացոյն ով ըլլալը չենք գիտեր։ Բայց իրեն հօս Տեղագրութիւն Բրիտանիկական անուանեալ գրուածովն, կը համարինք նոյն ընդ Հնդկանաւորդ կողմասի։ Այս Բրիտանիկական Տեղագրութեան հեղինակն կոչուած է նաև Կոստանդին Բարեղայ, որ կը ստուգէ հայ հեղինակին անոր տուած կոչումը։ Քաղուածոյքն՝ զոր մեր աշխարհագիրն ուղիւ է ընել 'ի Բրիտանիկական Տեղագրութեանն, ներկայ գրուածոյս առաջին զիտոյն կէսը կը ձևացնէ, զոր բաժնէր է Քստոլուսոյն Կոստանդինի Անտիոքացոյ անուամբ։ որ կու տայ նաև Կոլումասի քանի մը գաղափարաց հերքումն, և Պտղոմէոսի ներքոյ, նախամեծար հեղինակ հայ ժողովոյն։

Պապ կամ Պապոս Ալեքսանդրացի 'ի հնոց արդէկ ճանչցուած և յիշուած էր շատ անգամ, ինչուան 'ի Սուրբասէ, իրեն բառարանին մէջ։ Դժբաղդաբար, մենք այսօր ուրիշ բան չունինք բայց իր Մովսէմատիկեան ճառերն։ միւս գրուածքն Կորսուած է։ կը կարծեմ որ երկրորդ մասն, կամ մեր հայ աշխարհագրին երկրորդ դուխն, կրնայ ձևացնել Պապայ Աշխարհագրութեան ուրիշ քաղուածոյք մը, հանդերձ յաւելուածովը հայ հեղինակին։ Կ'ըսեն թէ Պապայ Աշխարհագրութեան լատին լեզուով համառօտութիւն մը կայ։ Ինծի անկարելի եղաւ գտնել զայն։ Բայց թէ գրեց Աշխարհագրութեան գիրը մը, այդ անտարակոյս է, և չի կրնար մէկն բանաւորութեամբ երկրայութե տակ ձգել։

Իսկ վերջին երկուց վրայ՝ Դիոնեսիոսի և Ապոլոնի՝ չեմ կրնար ստոյգ բան մը

գութիւնը, միայն հաւանական կ'երևայ ինձի՝ որ այս գրքին մէջ անգամ մի յիշուած Ապողոնն՝ է արդէն Մովսէսի խորենազոյ պատմութեան մէջ յիշատակեալ Ողոմպիոդորոսն։ Աշխարհազրաց մէջ ճանչցայ երկուք՝ որ Դիոնե, սիոս անունը կը կրեն։ մէկն՝ Դիոնե, սիոս Միլետացի (Ն. Ք. 510), և միւսն՝ Դիոնեսիոս Պերիեկեդ (300 Ն. Ք.)։

Աշխարհագրութեան երկու առաջին գլխոց մէջ ընդհանուր կերպով խօսելն ետքը, հայ հեղինակն կը խոստանայ մեզի իւրաքանչիւր աշխարհաց և իւրաքանչիւր քաղաքաց վրայ մասնաւորապէս խօսիլ։ Ուստի Պտղոմէոսի ոճոյն կը հետեւի, թէպէտ և կը հաստատէ Պապայ գրքին համառօտութիւն մ'ընել, որ արդէն սա ալ Պտղոմէոսի Աշխարհագրութեան համառօտութիւնն ըրած էր։ Թերեւս նա Պապայ համառօտութեան հետեւած է։ Բայց այս վերջնոյս բնագիրն մէջտեղ չըլլալով, կը ստիպուինք Պտղոմէոսի բնագրին մէջ կենալու, որուն համառօտութիւնն անտարակոյս մեր հայ բնագիրն պիտի ըլլայ, նման Պապայ։ Յոյն օրինակին հայոյն հետ բաղբառաւորութեան, և վերկայութեանց և փոխառութեանց համար՝ զորս հայն ըրած է յունէն, կրնայ օգտուիլ ծանօթութիւններէն որք կից են մեր աշխատութեան, իսկ ուրիշ դժուարութիւնները կը թողուք գիտնոց և երևելի քննադատից։

Մեզի կը մնայ հիմայ փնտաել այս հայկական գործոյ հեղինակն, և ցուցնել ըստ կարելոյն իր զուգական աղբիւրներն և հեղինակէն ետքը և զած յաւելուածները։ Այս ցուցնելն ետքը, կը յուսամ որ ի միտս հրմաից բնաւին տարակոյս չի մնար, որ մինչև մեր դարը հակառակեցան, այս գործոյս վաւերականութեան վրայ։

1 Կը դրկեմ զընթերցողս մեզմէ առաջ եղած երկասիրութեանց, որ այս աշխարհագրութեան վրայ աւելի երկարօրէն կը խօսին։ (Mosis Choroniensis. . . Epitome Geographiae, Gulielmus et Georgius Whiston; Londoni, 1736)։ Այս երկու եղբայրք Մովսէսի խորենազոյ ամբողջ գոր-

Մովսէս խորենացի, Հայաստանի ներհուն պատմիչն, կ'ապրէր է՝ դարու մէջ, մեր թուականին 440^{ին} ժամանակները։ Իր ուսմունքներն ըրած էր աշխարհիս հռչակաւորադոյն քաղաքաց մէջ, որ այն դարուն գիտնականաց կայանք էին։ Ամենայն ինչ գիտէր. իմաստասիրութիւն, աշխարհագրութիւն, բանաստեղծութիւն, և մինչև ամենէն, աւելի սկզբնական գիտութիւնն, իր ժամանակին քերականութիւնը։ շատ հմուտ էր օտար լեզուաց, յոյն, աթորի և պարսիկ, որ իրեն մեծապէս օգտակար եղան իր պատմութիւնը յօրինելու համար։ Ամեն բանէն վեր պատմութեան սիրող ըլլալով, համարուած է իրեն հայր պատմագրաց Հոյաստանի։

Իր բազմաթիւ գործոց մէջէն, 1736 թուականէն ի վեր ճանչցուէր Մովսէսի խորենացոյ Աշխարհագրութիւնն աւնուանեալ գրուածն, զոր ամենայն հայազգի մատենագիր և աշխարհագիր իրեն կու տան։ Այսօր կը համարձակինք մենք իրեն դարձնել, ընդ հակառակս արդի քննադատից, իր անունը և իր տիտղոսն, Մովսէսի խորենացոյ Աշխարհագրութիւնն։ Այս՝ երկու գլխոց նիւթ կրնաք ընել, մէկն՝ քննելով մատենագրին ոճն, և միւսն՝ մանութիւնքն որ կը գտնուին այս Աշխարհագրութեան և նոյն հեղինակին Պատմութեանը մէջ։ Առաջինն անօգուտ է անոնց համար որ հեղինակին լեզուն չեն ճանչնար, երկրորդն կը ջանամ ցուցնելու։ Սակայն միայն այս ըսեմ, որ հեղինակին լեզուն և ոճն է՝ դարէն յետոյ չեն, բայց ի քանի մը ձեռք խառնած տեղերէն։

Իսկ պատմական մասն, շատ տեղ կը գտնեմ որ կը համապատասխանեն, կամ մեր Մովսէսին պատմութեան արձագանգ կու տան. որ կը յայտնէ թէ

Ծը Թարգմանեցին. — J. Saint-Martin: Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie. . . et la Géographie attribuée à Moysse de Khoren. Հուսկ յետոյ Պատկանեան հը, մուտ չայցի ուստերն գրուածքը։

այս երկու գրոց հեղինակն նոյն է : Չոր օրինակ, Արտաշեսի թագաւորին պատմութեան մէջ, որ տարածեց իր պատմութիւնը մինչև ցեւրէա, և Ատալան. զայ կղզւոյն տիրեց. թէպէտ և Մովսիսի խորհնացոյ պատմութիւնը, աշխարհակալեալ երկրին անունը չի տար, սակայն մենք կը ճանչնանք զայն ստուգիւ նոյն հեղինակին Աշխարհագրութեանն : Այսպէս նաև հայ պատմութեան հեղինակին գծուարին կէտ մը գտանք, այս Աշխարհագրութեամբ ցուցուած : Ինքն իրեն պատմութեան մէջ վաղարշակայ արքային համար կ'ըսէ, « իջանել 'ի տեղիս խոտաւէտ մերձ 'ի սահմանն Շարայի, զոր հինքն Անփայտ և վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածին վըշնդուր Բուղկա. լայ վնդայ շնակելոյ 'ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ » : Արդուրեմն այս Աշխարհագրութեան մէջ կը գտնենք Բուղարաց բաժանմունքն երեք մասունք, յորոց մին կը կոչուի Ուղխոնտոր Բուղարք :

Կան ուրիշ նմանութիւններ, որ մասնաւոր ծանօթութեանց նիւթ պիտի ըլլան : Այս աներկբայական վկայութիւնը միայն այս հեղինակին մատենին մէջ կը գտնուին : Ինքն յառաջ կը բերէ նաև, Ամազոնաց պատճառաւ, Մեծին Աղեքսանդրի պատմութիւնն : Այս պատմութիւնը, թէ և լցեալ առասպելք և նորահար վիպք, սակայն և այնպէս է գործ կամ թարգմանութիւն Ե՛ դարու հեղինակի մը. և ումանք, իրաւամբ կը համարին զայն այս Մովսիսի խորհնացոյ : Ոչ որ 'ի հայ հեղինակաց, ըստ իմ ճանաչմանս, յիշած է այս Աղեքսանդրի պատմութիւնն, բաց 'ի Մովսիսէ : Այլ կը համարին զայն իբրև քրիստոնէից անվայելուչ բան մը :

Ինքն իրեն կրկին երկասիրութեանց մէջ նոյն յորշորջանքը կու տայ ճենաց կամ Զինաց երկրին. և նոյն կերպով կը յիշէ այս Աշխարհագրութեան և իր պատմութեան մէջ Պոնտոսի ճանիւս գաւառը : Կը գտնենք մենք հօս Հայաստանի, Վրաստանի, Աղուանից և Պարսկաստանի սքանչելի բաժանում մը : Նա կը զիմէ ուրիշ աղբիւրց այս աշխարհաց վրայ խօսելու համար, Գալով մանաւանդ Հայաստանի, նոյն կարծիքը կը հաստատէ, և կու տայ մեզի նոյն անուանքը ինչ որ է իր պատմութեան մէջ, ճիշդ, ստույգ, աներկբայական : Եր խօսի Զինաց վրայ, իբրև արդարասէր և հաւատարիմ անձանց. նոյն է իրեն պատմութեան մէջի նկարագրին ալ :

Կը մնայ ինծի քանի մը խօսք ալ ըսելու այս գրոց փոխառութեանց և յօտար ձեռաց յաւելուածոց վրայ : Ի սկզբան կրնայ կարծուիլ որ զրոյցներն և նոյն իսկ այլանդակութիւններն, որ այս աշխարհագրական մատենին մէջ առատապէս ցանուած կը գրուուին, պատճառ մ'ըլլան հաստատելու գործոյն անվաւերականութիւնը և խաբարայի մը ձեռք երեցնել : Այլ ես ամենևին օտար եմ այս կարծիքէն : Հին աշխարհագրական գրոց մտադրելն թերեցողութիւնն իրաւունք կու տայ մեր հեղինակին. համառօտ ըսելով, կը կարծեմ որ ինքը բան մ'ըսած չէ որ իրմէ առաջ գիւրահաւան հեղինակէ մը գրեալ գտնուած չըլլայ : Եթէ ըստ արդի քննադատութեան տեսութեան նկատուի, կրնան մերժուիլ 'ի հնոց գրեալ շատ մը երկասիրութիւններ և նոյն իսկ Ե՛ զարէն առաջ, ինչպէս նաև Պլինիոսին ալ : Ուրեմն ըսի որ Մովսէս խորհնացի, հնութեանն վաւերացեալ գրոց վրայ յեցած, ինչպէս Պտղոմեայ, Մարինի Տիւրացոյ, Հնդկանաւորդ Կոզմաս Կոստանդին, Մեծին Աղեքսանդրի պատմութեանն, ըսաւ և կրկնեց ինչ որ իրենց երկասիրութեանց մէջ գտաւ, և զայն որուն իր դարը հաւատք կ'ընծայէր, դիւրահաւան առասպելաց և սքանչելեաց : Այս անմիաբան զարմանալեաց կուտին մէջ, մեր հեղինակը իր կարծիքն ըսելու զանց չընէր, երկու խօսքով կը յայտնէ որ այս անտեղութեանց ինքն բնաւին չէր հաւատար : Միթէ մենք չենք գտներ մի և նոյն ժամանակ պատմուած և մերժուած նման օրինակ այլանդակութիւններ ուրիշ

հին հեղինակներէ, ինչպէս Պոմպոնիոս Մելայէ, որ աշխարհիս քանի մը երկիրներու վրայ զարմանելիքներ կ'ըսէ, զոր օրինակ, Հնդկաց, Տաբուպանի և այլոց: Ինծի կ'երևայ որ այս ընդհանրապէս բոլոր հնոց պակասութիւնն է, մանաւանդ Արևելեայոց, առանց գուրս հանելու զՅոյնս, չխօսելով Արևմտեայոց վրայ: Մէկ խօսքով, բան մը չեմ գտներ որ այս աշխատասիրութեան վաւերականութիւնը մերժելն հաստատէ. ընդհակառակն կը տեսնեմ անվկանդ փաստեր զայն հաստատելու համար. և կը համարիմ մեր բոլոր հին հայ մատենագրաց հետ, որ գործոյն բնագիրը Մովսիսի Խորենացոյ է, հետևաբար, ի՞ր դարուն մէջ յօրինեալ: Գալով յօտար ձեռաց յաւելուածոց, այնպէս անտարակուսական են ինչպէս այս երկասիրութեան վաւերականութիւնն:

Աշխարհագրութիւնն՝ քան զայլ ամեն գիտութիւնս փոփոխութեանց և յաւելուածոց ենթակայ, պէտք էր կրել փոփոխութիւններ որ շատ իրաւամբ կը ցուցուին: Այս գրքին ալ այս պատահեցաւ: Յաւելուածքն են կէս պատմական, կէս մեկնողական: Զոր օրինակ պատմական յաւելուածքն են, Աւսար-հրոյն կամ Ասապարոյն մարդուն պատմութիւնն, որ քրիստոնէական թուականին 668 տարին կ'իյնայ: Զօսիմոսկոյուած կրօնաւորի մը ձեռքով Ռահաբեանց ի ֆրիստոնէութիւն դարձն. պատմութիւնն որ կը վերաբերի Ներսէն Կամսարական հայ պատրիկին, որ ըստ մեր աշխարհագրին, երեք կըզգեաց վարիչ և իշխան եղաւ. Ներսէն Կամսարական է՝ դարէն ի վեր պաշտօնի Շիրակայ և տէր Արշալուսեանց տիտղոսն կը կրէ, և յիշուած է Անանիա Շիրակացիէն և հայագրի փոխնէն՝ իր հայրենակցէն: Այս Ներսէնս խոր-

պալատաց պատիւն ընդունեցաւ Յուստինիանոս Բ Կայսրէն (688-94): Ահաւսիկ է՝ դարու ուրիշ յաւելուած մը, հաւանականաբար այս Ներսէնիս հայրենակցէ մ'եղած:

Ըսի նաև, որ յաւելուածոց կէսն մեկնողական են, այսինքն՝ քաղաքաց նոր անուններով հին անունները կը մեկնեն: Այս երկասիրութեան ընթացքին մէջ իբրև յաւելուած դրուած քանի մը կտորներէն զիւրաւ կը տեսնուին անոնք, ինչպէս կ'ըսուի և չափուց բաժանմունքը, կենդանեաց, վայրի գաղանաց կամ՝ հրէշից քանի մը նկարագրութիւն, երկրի բերոց տեսակներ, և այս և այն երկրին մասնաւոր խնկոց տեսակներ: Կրնայ դեռ նշանակուիլ ուրիշ յօտար ձեռաց յաւելուածներ. այլ չընդունուի որ գործն խմբագրեալ ըլլայ՝ Մովսէս Խորենացիէն երկու կամ երեք դար ետքը. և աւելի ևս հաւանելի չէ որ Անանիա Շիրակացի թուաբանին համարուի, որուն ծանօթութիւնք և գրութեան ոճը այս գործոյ մատենագրէն շատ վար են, բայց միայն քանի մը յաւելուածներ պէտք է իրենն համարիլ կամ ուրիշ ժամանակակիցի մը:

Հեղինակին բնական ոճէն հեռացող կտորներն գրինք փակագծից մէջ:

Հնութենէն մնացած համառօտ բովանդակութիւններէն մէկն է այս գործս, բայց սակայն կը կարծենք որ լոյս մը կրնայ ձգել հին աշխարհին աշխարհագրութեան վրայ, որ դեռ քիչ ճանչցուած է, և յետ մեծաթիւ հրատարակութեանց. և կը յուսանք որ այս մեր խմբարհ աշխատութիւնն ալ ընդունելի պիտի ըլլայ այն անուանի գիտնոց, որք եւրոպիոյ ամեն կողմերէն խմբեցան ի ժողովն Վենետիկոյ:

Հ. ԱՐԵՅԻ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆ: